

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

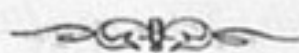
Ա Մ Ս Ա Թ Ե Ր Թ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

Դ ՏԱՐԻ 1902	Տարեկան՝ 15 ֆր. = 6 ռբլ. = 3 դոլար :	ՄԱՅԻՍ ԹԻԻ 5
----------------	---	----------------

Ս Ե Ր Լ Ն Ո Ւ Թ Ի Ե Ն Ն Ե Ր Ը

Ե

1679 ՏԱՐԻՈՅ ԵՐԵՒԱՆԻ ԳԵՏՆԱՇԱՐԺԸ ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ

Վերջերս Ախալքալաք, Կարին, Շամախի եւ Քասթէմունի պա-
տահած սոսկալի գետնաշարժներն առիթ կուտան ինձ հրատարակել հե-
տեւեայ շատ հետաքրքրական յիշատակարանը, զոր օրինակած եմ էջմի-
ածնի Մատենադարանին թիւ 548 (= Կարենեան Թ. 534) ձեռագրէն, որ
բամբակեայ հաստ թղթի վրայ գրուած ժամագիրք մ'է, բոլորգիր եւ
խաղերով: Ձեռագրին մէջ տեղ տեղ գրուած յիշատակարաններէն կը
տեսնուի, որ զայն գրած է Գրիգոր Երեւանցին, 1686 թուին:

Ահաւասիկ յիշատակարանները.

1⁰ Թղ. 57ա. «Զյոգնամեղ գրիգոր գրիչս յիշել աղաչեմ:»

2⁰ Թղ. 91ա. «Գծագրեցաւ ի թուիս հայոց ՌՃԼԵ. ձեռամբ յոգնա-
մեղ գրիգորի երեւանցւոյ:»

3⁰ Թղ. 124ա. «Զմեղսամած գրիգոր գրիչս յիշել աղաչեմ:»

4⁰ Թղ. 317ա. «Գիտասջիք ով տօնասէրք, զի մեծ եւ երանելի(ի)
հայրապետն տէր մովսէս, որ նորոգեաց զսբ. էջմիածինն, ... սահմա-
նեաց տասն շարական ասել օրհնութիւ. ... Այլ եւ վկայ ածելով զմեծ փի-
լիսոփայն եւ զհաւատարիմ քահանայապետն, զսուրբ ստեփաննոս, որ
զաւագ օրհնութեաններն տասն տասն շրկն, արար, եւ ոչ աւելի, կամ
նուազ, ըստ տասն դասուց բանականաց: նմանապէս եւ սրբզն. հայրս
կանոնեաց տասն շարական ասել օրհնութեանն, ...

«Զբաղմամեղ գրիգոր գրիչս յիշել աղաչեմ:»

50 Թղ. 317բ, որ բուն յիշատակարանն է.

«Յշակըն, գրոցս. Օրհնութի. գոհութիւն, եւ... Արդ... բարեմիտն ի կարգս երջանկագունիցն խմբի. եւ հեղահոգին ի դասս հայրապետացն գնդի՝ Սրբանուէր եւ հոգիւնկալ Հայրապետս մեր Նղիազար կաթողիկոս, որ ի վերջացեալ ժամանակիս, եւ ի յետին դարուս, ընծայեցաւ ազգիս հայոց՝ որպէս թէ պարգեւք ի հոգւոյն սրբոյ: Որ ի թուականիս հայոց՝ հաղարերորդի. հարիւրերորդի. երկից տասանց՝ եւ թուով միով առաւելեալ. Նկեալ շքեղաշուք փառօք, եւ մեծարգոյ ճոխութեամբ նստաւ յաթոռ Սրբոյն գրիգորի Լուսաւորչին, ի Սբ. Էջմիածին: Ըստ խնդրոյ եւ բաղձանաց արեւելեան եւ արեւմտեան առհմից հայկականաց ժողովրդոց. նա եւ արեւելեան թագաւորին պարսից: Իսկ սոյն սա երջանկապատիւ եւ սրբազան հայրապետս մեր. գոլով ամենեւին պարզ բարոյիւք, եւ աղատական մտօք. գեղեցկագիր եւ փառազարդ դիմօք վայելչացեալ. զմիջինն ունելով չափ հասակին: Եւ բոլորովին ներքին եւ արտաքին մարդով շնորհաշուք ճոխութեամբ արտափայլեալ: Որում յարացոյց զսուրբն զիսահակ զպարթեւազինն համարեալքիւր, ըստ ամ. բարեւունակ տեսութեան, բնականօք եւ մակստացականօք...: Առ որով ժամանակաւ եւ հրամանաւ եղեւ վայելչակերտաց հիմնարկութիւնք: Այս ինքն. պարիսպն՝ որ ի հարաւակողման պարսպին, յորոյ միջի մոմատուն, եւ բաղանիս, եւ սարայք: Եւ ի միւս կողման, նոր փռնատուն. եւ համբարք. եւ շիրախանայք: Այլ եւ պարիսպն որ յարեւմտեան կողման պարսպին. յորոյ միջի բաղչայ. եւ ջուր ընդ մէջ անցանելով: Նա եւ պարիսպն՝ գէպ ի գեղջն՝ ի հիւսիս: Այլ եւ պարիսպ սրբոյ եկեղեցւոյն դայիանեայ. յորոյ միջի շինուածք բազումք: Եւ գաւիթն ի վիմատաշ քարեայ ի վր. արեւմտեան դրան եկեղեցւոյն: Նա եւ ի մէջ մեծի պարսպին շինուածք բազումք, եւ ջրաբուղիսք: Այլ եւ գովելի մատուռքն որ ի միջի մեծի եկեղեցւոյն, ի վր. սանդարամետին, եւ ի հարաւակողմն եւ ի հիւսիսակողմն. ի մէջ բրդոցն:

«Եւ արդ Սրբազան հայրապետս մեր, ի վր. ամ. բարեգործութեանցն եւ առաքինասէր վարուցն, զոր կատարելապէս ստացեալ ունէր, յաւել եւ ստանալ զայսպիսի պտուղ բարի՝ յիշատակ յաւիտենական առաջի տն. արարչին իւրոյ: Որ կոչի ժամագիրք... Եւ արդ՝ ըստ սիրոյ բաղձանաց սրտի իւրոյ՝ ստացեալ զայս հոգեհորոգ բուրաստան, եւ ի դրունս սրբոյ եկեղեցւոյ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ. եւ ծնողաց իւրոց:

«Դարձեալ յիշեալիք ի քս. զսրբանուէր եւ զհոգիւնկալ զրարունին՝ զնահապետ վարդապետ. եւ զհեղահոգի զծերն պատուական, զմահդասին բարա պօղոս: Որք զարիպակիցք էին եւ խօսընկալք՝ եւ մխիթարիչք Սրբազան հայրապետին մերոյ տեառն Նղիազարայ կաթողիկոսի... Այլ արդ՝ գծագրեալ աւարտեցաւ սբ. գիրքս այս՝ ի թուահաշուութե. արամեանս ազգի. հաղարերորդի. հ(ա)րիւրորդի. չորից ութոց՝ եւ երկից թուոց

առաւելեալ : Յաւուրս հոգեւորական լերադիտութե. տեսչութե. տեսառն
Նղիազարայ . ընդ հանուր հայոց հայրապետի . ստացողի այսորիկ մատե-
նի : Եւ ի թագաւորութե.ն պարսից շահ սուլէմանայ . յորոյ աւուրս նեղի
ազգս քրիստոսականաց՝ խիստ խիստ ծառայութբ . եւ հարկաց ծանրութբ .
ոպ. երբեմն ի հնումն իել . : Որոց բազուկն հզօր փրկօղ լիցի . ամէն :
Ընդ հովանեաւ սրբոյ եւ մեծի Աթոռոյս Էջմիածնի , եւ մասն ինչ ի
գիւղաքաղաքին նորագաւթայ : Զեռամբ յոգնամեղ գրիգորի երեւանցւոյ :

«Եւ արդ՝ յիշատակաւ ճառեցից զանցուած ժամանակիս , զած. ա-
սաստն բարկութի . զոր եկն ի վր. երկրիս արարատեան . վս. ծովացեալ
մեղաց մարդկան : Ըստ մարգարէին՝ որ ասէ . Ո՞ հայի յերկիր , եւ տայ
դողալ սմա , մինչեւ ի լերինս մեծամեծս : Իսկ ի թուականի մերում
ՌՃԻԸ . յամսեանն յունիսի ի չորրորդումն աւուր , յաւուր չորեք-
շաբթի , յետ համբարձման ան . եւ ոպ. թէ ի չորրորդումն ժամու : Յան-
կարծակի գղրդեալ շարժեցաւ երկիրս արարատեան : Եւ այնքան սաստ-
կագոյն , մինչ զի թուէր ոպ. թէ նաւ ի վր. ծովու ի սաստիկ հողմոյ
ալէկոծելոյ : Եւ ի սաստկութէ. շարժին , բլաւ քաղաքն երեւան . հան-
դերձ բերդով եւ պարսպաւ : Կործանեցան տունք եւ ապարանք գե-
ղեցկաշէնք : Քակեցան եկեղեցիք եւ վանորայք : Յամաքեցան աղբիւրք :
Եւ ի տեղիս տեղիս ելին ջուր սեաւ : Պատառեցան վէմք եւ լերինք : Եւ
ի պատառմանէ վիմացն՝ բոց ծիրանացեալ ելանէր յօղս : Բարձրացաւ մա-
ռախուղն . եւ ծածկեաց զերկիր : Ի գաւառէն գառնուոյ՝ մինչ ցլեառն ա-
րագած , հանդերձ լերամբք եւ դաշտօք , մինչ զի արգել զճառագայթս
արեգական : Եւ թուէր ոպ. թէ կատարածն լինիլ աշխարհի : Իսկ մեռելու-
ցըն ոչ գոյր թիւ : Անդ էր տեսանել զտապ մեծի տաղնապին , եւ զան-
բաւ աղէտս տարակուսանաց մնացելոցն : Անդ էր տեսանել զկոծ եւ զկս-
կիծ ծնողաց եւ զաւակաց : Անդ էր տեսանել զվա՛յ եւ զեղո՛ւկ սիրելեաց
եւ բարեկամաց : Գոչէին եւ հառաչէին . եւ ոչ ոք էր որ օգնէր նց . :
Դառնային եւ ձեռամբ պեղէին այսր եւ անդր . եւ ոչ զօրէին սիրտք նց . :
Եւ ի կսկծոցն դարձեալ զօրանային , եւ ձեռամբ պեղէին զհողմն եւ
զքարինսն : Հանէին զմարսն՝ ի գիրկս ունելով զորդիս իւրեանց . եղեալ
ի բերանս նց . զստինս իւրեանց : Հանէին զհարսն՝ ի ձեռն ունելով զոր-
դիս իւրեանց . զեղբայր պատուտեալ զեղբարբ . եւ զքոյր զքերբ : Եւ
բզմ. կանայք ի յեփելն զհացի՝ անկեալ էին ի վր. թոնրի եւ խորովեալ :
Եւ որք հանէին , կարգաւ առ իրեարս դնէին , եւ շուրջ զնոքօք պարէին
գլուխ ի բաց , եւ ողբային կսկծալի : Եւ հատեալ մի գերեզման , չորք
եւ հինգ ի միասին թաղէին , հանդերձիւք իւրեանց , առանց օրինաց
եւ քհնյի : Գային յայլոց գաւառաց յօգնութի . նց . եւ զաւուրս բզմա .
պեղէին . եւ ապա գտանէին , եւ հատեալ ի փոս՝ արկանէին : Եւ դձ .
շարժէր շարժն՝ ի տուէ եւ ի գիշերի . մինչեւ յաւուրս ինն : Եւ յիննե-
րորդումն աւուր , յաւուր հինգշաբաթւոջ , եւ էր ոպ. թէ ժամս հին-

գերորդ , ըստ նմանութե. առաջին շարժին՝ եւ դձլ. շարժեցաւ : եւ զոր ինչ խախտեալ մնացեալ էր յառաջին շարժէն , եւ սա խապառ կոչոյս եւ տապալեաց : Եւ դձլ. շարժէր շարժն ի տուէ եւ ի գիշերի : Եւ յաւուրս ութերորդի յամսոյն սեպտեմբերի պատահեցաք ի դամբարանի սրբոյ վրդպաին. յովհաննիսի՝ մականուամբ կողեռ կոչեցելոյ , ի դիտին ի վրջ. հրաստան գետոյ . որ է հանգստարան ննջեցելոցն երեւանայ քղքին . եւ էր ժամ ոպ. թէ երրորդ , յանկարծակի գղրդեալ շարժեցաւ երկիր : Եւ ի սաստկութէ. շարժին , զվիմատաշ քար գերեզմանացն հարեալ յիրեարս ճոնչային : Եւ հիացեալ ասեմք . փա՛ռք քեզ ած. եհաս ժամ , զի յարիցեն մեռեալք ի գերեզմանաց իւրեանց : Եւ յերկարեալ շարժն՝ մինչեւ ի գլուխ ամին , եւ այլ աւելի : Իսկ այս ամ. եկն ի վր. մեր վս. ծովացեալ մեղաց մերոց : . . . »

Ուրիշ ականատես մը , Զաքարիա Սարկաւագ , իր Պատմութեան մէջ (Բ , 104) այսպէս կը նկարագրէ յիշեալ շարժը .

«Ի թուին ՌՃԻԸ ի յունիս ամսոյ Դ՝ աստուածասաստ բարկութիւն եղեւ ի վերայ երկրին Արարատեան . զի հայեցաւ աստուած բարկութեամբ յարարածս իւր . յետ Համբարձման Գշաբաթի աւուր յէրրորդ ժամուն յանկարծակի գոռաց երկիր որպէս ամպքն . յետ գոռալոյն ահա գին թնդմամբ շարժեցաւ . երկրն Արարատեան առհասարակ դողայր եւ երերիւր , ըստ ասացելոյն , ո՞ հայի երկիր , եւ տայ դողալ նմա . եւ թէ հիմունք երկրի տատանէին . եւ եկեալ շարժս այս ի կողմանց Գառնուոյ՝ եւ փլան ամենայն շինուածք եւ գեղեցկայարկ բնակութիւնք , եւ վանորայք , եւ եկեղեցիք : Այսոքիկ են աւերեալ եկեղեցիք , Աղչոցվանք , Այրի-վանք , Հաւուց-թառ , Տրդակերտն (Տրդատակերտն) , Խորվիրապն , Զրվէղ , Զազավանք , երեք եկեղեցիք յերեւան , Նորագաւիթ , Նորագեղ , Զորագեղ , Նորք , Գամրէղ . եւ բերդն Երեւանայ ի հիմանց տապալեցաւ . մզկիթ եւ ճիւղարայք . ի բազում տեղիս աղբիւրք բղխեցին , եւ բազում աղբիւրք խցան : Եւ փլան քարափունք , եւ լըցան առուքն , եւ արդելին զգնացս ջուրց : Եւ բազում գեղորայք քակեցան : Եւ ի Քանաքեռ գիւղ ոչ մնաց բուն մի հաւու . եւ էր զարմանք, զի ի նոյն Քանաքեռ ի տուն մի անկան չորեքին որմունք , եւ տանիքն ի վերայ չորս սեանցն եկաց անշարժ՝ որպէս թէ կախեալ զօդոյն : Եհաս շարժն մինչ ի գիւղաքաղաքն Կարբի , եւ Գ. արք մեռան : Եւ ի սուրբ ուխտն Յօհանավանք փլան ամենայն գեղեցիկ ապարանքն , եւ եկեղեցին խախտեցաւ . եւ մեք հաղիւ զերծաք ի մահուանէ : Եւ նոքա՝ որք մնացին ի տակ հողոյն, զոր ինչ կարացին հանել՝ հանին, եւ զոր ոչ կարացին՝ եղեւ գերեզմանք նոցա տունք իւրեանց : Եւ մեռեալքն յոլովք էին քան զկենդանիս : Զի թէպէտ յամենայն տեղիս ոչ կարացի իմանալ զմեռեալսն , այլ ի հայրենի գիւղն իմ Քանաքեռ թուեցին զմեռեալսն ՌՄԻԸ .

ոչ մնաց շուէն , ոչ կատու եւ ոչ հաւ : Եւ յամենաց շարժն մինչեւ ի հոկտեմբեր ամիսն : Եւ յամենայն օր գոռայր երկիրն , օր Գ , օր Դ , օր Ե , եւ ապա գայր շարժն . բայց մնասն յառաջի օրն եղեւ . որք մնացին կենդանի՝ կապերտավրանօք բնակէին յայգիս՝ եւ ի պարտէզս՝ եւ յանվայր տեղիս . եւ յառաջին օր շարժին եկին դեսպանք յԱրդրումայ՝ եւ տեսին զշարժն : Իսկ խանն ի նոյն օր առաքեաց դեսպանս առ Շահն , եւ ծանոյց զաւերումն շարժին . եւ դեսպանացն Օսմանցւոց ոչ եթող գնալ՝ մինչ ի գալ պատգամաց Շահին : Եւ յատ Եփան աւուր եկն փութագնացըն , եւ հրաման շինելոյ բերդին եւ եկեղեցեացն . եւ մունետիկն գոչէր , թէ հրաման է Շահին , զի քրիստոնեայք շինեսցեն զեկեղեցիսն՝ զոր քակեալ է . եւ յայսմ պատճառէ շինեցաւ ի բազում տեղիս եկեղեցիք թէ՛ ի նորա ժամանակին եւ թէ՛ յետ նորա . եւ ապա արձակեաց զդեսպանսըն : Եւ ապա եկն մեծ իշխան Միրզայ-Իպրահիմն , զոր ասէին Հատրբէճան-Վազրի , նստաւ յԵրեւան . եւ կոչեաց զմերձակայ զանորայս , զՆախչուանայ , զՊարաւայ , զԶակամայ , զԼօռոյ , եւ զՍուլթանսն , զՄակուայ , զԱկուռոյ , զՈւտարակայ , զԾարայ : Եւ եկին սոքա՝ եւ շինեցին զբերդն երեքորմեայ ամրագոյն քան զառաջինն : Եւ զկամուրճն՝ որ ի ներքոյ բերդին էր ի վերայ Հուրաստան գետոյ՝ որ ասի Զանկի , զնա եւս շինեցին ամրագոյն . եւ զառուքն՝ որք խափանեալ էին , նորոգեցին , եւ բերին զջուրն ի քաղաքն Երեւան : Եւ ապա հաստատեցաւ կարգն Երեւանայ ամենայն պիտոյիւք մարմնաւորօք՝ որքան եւ իշխէր սա Երեւանայ : »

• •

Այստեղ աւելորդ չէ կարծեմ մի քանի խօսք ըսել «Արեւելք» լրագրի գիտական յօդուածագիր պ. Գ. Զիյէրճեանին , որ նոյն թերթի 4903 համարին մէջ «Շամախի երկրաշարժին առթիւ» յօդուածով մը կը յայտնէ թէ՝ «Նախապատմական ժամանակներէ ի վեր , ո եւ է տեղեկութիւն հասած չէ մեղի Կովկասի մէջ հրաբուխի մը ժայթքումի մասին : »

Եթէ պ. յօդուածագիրն անգամ մը շրջան ընէր Այրարատեան եւ այլ դաւառներու մէջ , պիտի տեսնէր որ կաւային ու կրային գետնակներու վրայ շատ տեղ ծածկած է խանձողը (lave) : Քանաքեռի բարձունքէն սկսելով մինչեւ Գեղարքունիք եւ միւս կողմէն մինչեւ Այրարատեան դաշտին յետին ծայրերը խանձողներով ու չեչաքարերով լի է երկիրը . իսի Օշական գիւղն ամբողջովին նոր խանձողներու վրայ շինուած է , եւ Անին սեւաւակճային (basaltique) ապառաժներու մէջտեղը բարձրացած է վեհաշուք կէրպով մը : Այդ խանձողները գոյացած են մասնաւորապէս Այրարատ եւ Արագած լեռներէն դուրս ժայթքող հրաշէկ նիւթերէն : Արագածի խառնարանը լճի փոխուած է այսօր եւ կը սնուցանէ բարեհամ ձկեր . անուա-

նի է Արագածի կարմրախայտ ձուկը : Այսպէս է նաեւ Գեղարքունեաց աշխարհին զարդը — Սեւանայ լիճը , որ հրաբխային լեռներով շրջապատուած է եւ ինքն իսկ ընդարձակ խառնարան մ'է , իսկ համաճուռն կղզին՝ նախկին հրաբխի մը ծնունդը : Զանց կ'ընեմ յիշել ուրիշները :

Աւելցնեմ նաեւ թէ Մարաղա գիւղին մօտերը երեւան ելած հրաբխէն զատ , ինչպէս հաղորդեց «Բանասէր» իր ընթերցողներուն (հտ. Դ , եր. 64) , Աստրախանկա գիւղին մօտն ալ ուրիշ հրաբուխ մը երեւցեր է :

Կ . Յ . ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆՊԻՐՆԵՐ

ՓՈՔՐԻԿ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ՄԸ

Երբեմն կը գրէինք գրաքառ եւ աշխարհաքառ , ռով . ժամանակէ մ'ի վեր է շրջեցաւ կարգը եւ այժմ նորագոյն գրաքառ եւ աշխարհաքառ ձեւը տիրապետեց բացարձակապէս , կ'ըսենք քացարձակապէս , վասն զի հմուտ եւ զգուշաւոր գրչաց տակ ալ , կը տեսնենք , սոյն ձեւը միշտ եւ բացբարձարար (exclusivement) ի կիր արկեալ , տեղի տալով , անշուշտ , առանց մտադրութեան , ժամանակի հոսանաց :

Եւ սակայն ուղիղ եւ բանաւոր չթուիր մեզ այս նորամուտ ուղղաւ գրութիւնը կամ գէթ նորա անխտիր եւ բացարձակ գործածութիւնը , քանզի իմաստի երանգ մը՝ նրբութիւն մը կայ որ բոլորովին զոհուած է :

Զեմ գիտեր , տիրապէս որո՛ւ ձեռքով կատարուեցաւ այս կարծեցեալ նորութիւնը , բայց կը յիշեմ որ 60ական թուականներէն ասդին է որ մերժուեցաւ եւ հետ զհետէ իսպառ խափանեցաւ հին ձեւը , այն թուականներէն , կ'ըսեմ , յորս նորութեան եւ ուղղակերտութեան անզուսպ եռանդ մը ամէն կարգի ձեռներիցութեան հրաւէր եւ ասպարէզ կը կարգար : Ածականներ՝ յօդեր կուգային ուրոյն դիրք եւ կարգ ստանալ մասանց բանի մէջ , նոյն իսկ բայերը կը մկրտուէին ածական խորթ յորջորջումներով եւ շարադասութեան մէջ կ'երեւէին կարծեցեալ բնական կարգեր ու ձեւեր որ հետի էին մեր լեզուին ներքին կազմական հանգամանքէն եւ ոգիէն եւ գաղղիներէն ի կարգուսարքով միայն կ'արդարանային : Վերջապէս ամենայն ինչ , ի մերումս , խորթ՝ անճիշդ եւ ան-